

եկն իսկ ստիպուած էր Հայաստանէ բոլորովին անջատ կեանք ունենալ եւ անոր տարու ստիպուած իւր զարգացման կարեւորագոյն դաւանները (Կարին, Դերջան, Եկեղեցաց), ստիպուած է դէպ ի ծով դիմել՝ եւ պոնտական տարրն աւելի զօրացնել: Կարծատեւ անկախ կեանքէ մ'ետքը՝ լիովին պոնտական եղաւ եւ Պոնտոսի հետ՝ հոռոմէական: Որչափ ալ Հոռոմէացիք նախ պահեցին մանր պետութեան ձեւ մը եւ «Փոքր-Հայք» ունէր արքայիկներ՝ ինչպէս զբացի Պողեմոնականը եւն, սակայն մէկուկէս դար ետքն արդէն բաւական հոռոմէացած՝ կամ յունացած՝ համարեցան, եւ հետեւապէս ատակ Պետութեան մէջ ձուլուելու: Դարեր ուրեմն ասպելու ստիպուած էր այս արդէն աւելի կամ նուազ կիսահայ երկիրը իրրեւ մասն օտար պետութեան մը, եւ եթէ նկատենք ամէն պարագաները՝ ամենեւին զարմանալի չէ որ այս հոռոմէական-յունական շրջանին հոն կարծես Հայ տարրը ջնջուած ըլլայ կամ ջնջուելէն ոչ շատ հեռու — ամենայն ինչ հոռոմէական ու յունական կերպարանաց ներքեւ է: Հազիւ նշմարանքներ կը գտնենք թէ գոնէ ժողովրդական խաւ մը կար որ Հայ լեզուն պահած էր, եւ այն՝ կ'երեւայ աւելի հիւսիսահողմը՝ Նիկիոպոլիս-Սատաղա շրջանին մէջ: Ասոնց մասին կ'անդրադառնանք յետոյ: Բայց այժմ կը հասկնանք թէ ինչու մեր բոլոր հին մատենագիրք Եփրատէն անդին միայն եւ միայն «Հոռոմաց աշխարհ» կամ «Յունաց աշխարհ» կը տեսնեն, իսկ «Փոքր-Հայք» եւ ո'չ գիտեն՝ իրրեւ աշխարհ: Այս պատճառաւ հին Հայ գրականութիւնը շատ վախճ է փոքր-հայական տեղեկութեամբ՝ նոյն իսկ տեղւոյ անուանց: Այս կողմանց տեղերու անուանց ամենամեծ մասին հայկական ձեւերն՝ որ անհրաժեշտ գոյութիւն ունէին գոնէ տեղական հայախօս տարրին բերանը, որչափ ալ սակաւաթիւ եղած ըլլան եւ սակաւցած՝ յունացմամբ եւն: Օրինակի համար ճիշդ Սեբաստիոյ դաւառին հին «Կողոփենէ» անուան հին Հայ ձեւը (որ գտնուելու էր գոնէ զբացի Հայախօսներուն քով), գտնելը գոռարութենէ գերծ չէ: Բայց թողունք Պողեմոնականը՝ ինչ էն Հայ անուանք Փոքր-Հայոց նոյն իսկ հինգ նահանգաց՝ զորոնք կը թուէ Պողոմէոս այն աշխարհի «Դրեց» կամ նկարագրութեան մէջ (Ե. 6, 1)՝ հիւսիսէն հարաւ՝ «Որբալիսենէ», Ետուրունէ, Երեւիկէ, Որսենէ եւ Որբիսենէ: Յայն եւ հոռոմէացի՝

դասական թէ բիւզանդեան՝ մատենագրաց քով շատ մեծ թիւ մը կայ փոքր-հայական տեղւոյ անուանց, որոնց հազիւ մէկ մասը գիտենք մեր աղբիւրներէն բնիկ ձեւերով, մեծ մաս մը միայն Հայ թարգմանութիւններէն (Վկայարանութիւնք եւն)՝ ուստի յունական ձեւերով, եւ ո'չ նուազ մաս մը՝ անծանօթ մեր գրականութեան առ հասարակ: Իսկ Հայ աղբիւրաց պակասը այն թերութիւնն ալ ունի որ այս՝ արդէն ոչ շատ յաճախ յիշուած՝ տեղեաց շատերուն ճշգրտման մեծ օժանդակ մը պակաս է, եւ այսօր իրապէս տակաւին շատ մթին է այս կողմանց տեղագրականը, թէեւ նոր ուսումնասիրութիւնք նաեւ հոս լոյս սփռել յաջողեցան եւ տակաւին պիտի յաջողին: Զիարդ եւ իցէ՝ որոչ է թէ մեր նախնիք սահմանակից որեւէ ուրիշ երկրէ տարրեր աչօք նկատած չեն այս Փոքր-Հայքը, թէեւ իրենց կարեւոր գծին վրայ էր դէպ ի Կեսարիա, գիծ մը՝ որ յաճախ կը յիշուի՝ ինչպէս տեսանք: Անոր համար հոգեւորն չէ եղած եւ ո'չ անգամ մը գործածած են նոր բաժանմունքն՝ իրենց համար անտարրեր ըլլալով թէ Դիոկղետիանոս մը այս հոռոմացած երկիրը նորաստեղծ՝ պոնտական եւ գամբրական գաւառներու բազմութեան մը մէջ մուծելով՝ «Հայք» անգամ կոչած է, եւ թէ Թէոդոս մը զայն երկուքի բաժնած է՝ Ա. եւ Բ: Միայն «Դ Հայք» բացառութիւն կրնար կազմել, այն ալ որովհետեւ իրական Հայ աշխարհի կը վերաբերէր, բայց եւ այն դարձեալ՝ տեսանք ո'չ հնոց քով, եւ ո'չ շատ յաճախ: Է. դարու Սերէոսն անգամ հազիւ մէկ երկու տեղ գործածած է*.

* Հեղինակին այժեմ վրիպած է Ամանիա Շիրակացոյ հետեւեալ տեղիքը. Ամանիա ի խնդիր համարողական արուեստին, ցայն «ի Հայս ոչ գոի» կ'ըսէ՝ այս պատճառաւ կը դիմէ «յաշխարհն Յունաց եւ հասի ի Թեոդուպոլիս». հոն եղիպար ոմն «հմուտ գրոց եկեղեցականաց» կ'իմացնէ իրեն «քէ գոյ այր մի համարող յաշխարհի զորոնք Հայոց, Գրիստոսատուր անուն նորաց». կ'երբայ Ամանիա հոն եւ կը մնայ «աուրս վեցամեայ» եւ կ'անցնի ապա Կ. Պոլիս. «Եւ պատահեցան ինձ ի ծանօթից իմոց, որք անդ էին. եւ ասացին ինձ. էր յամն առեր այնքան նախապարհ աշխարհի. Տիւբիկոս վարդապետն թիւզանդիոյ հոս պէտք մեզ ի ծովեզերքն Պոնտոսի, որ կոչի Տրապիզոն»: Արդեամբ ալ կ'երբայ Տրապիզոն, կ'ուսանի Տիւբիկոսի քով «գիտոր արուեստս ցայս... եւ բերի յաշխարհն մեր» (Ամանիայի Շիրակուցայ Մնացորդք բանից. Պետերբուրգ 1877, Էջ 1-3):

Կը յիշէ նաեւ Ամաստա վարդապետ Հայոց ի բիւ Երուսաղէմի հայ վանքերու՝ «Կրտի վանք զորոնք Հայոց յարեւելից կուտէ կայ». եւ դարձեալ. «Ս. Պողոսի վանքն շինեալ (ի) զորոնք [պատիւն] Հայոց, ի հիւսիսոյ կողմն» (Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Էջ 227):

որով կը մնայ միայն Սոր. Աշխարհագրութիւնը (Վիճակը՝ Մաւրիկեանը 591է ետքը). եւ դարձեալ միայն Սոր. որ, ինչպէս տեսանք, Արամայ զրոյց մ'ալ ունի: Կ'արժէ հոս այժմ անդրադառնալ այս վերջնոյս Ա.—Դ. բաժանուաց մասին:

Պէտք էր ենթադրել թէ Հայք արդէն Ե. դարէն ստիպուած էին տարրեր աչքով նայիլ Եփրատայ արեւմտակողման երկիրներուն: Ինչ որ Հայաստանի համար հոգեվարք ու մահ էր (387ի բաժանումը, Արշակունեաց բարձում եւն)՝ անհրաժեշտ սկիզբ պիտի ըլլար վերակենդանութեան Հայ տարրին աւանմանպէս բուն «Փոքր-Հայոց» բայց ոչ նուազ նաեւ այն «Ա. եւ Բ. Հայոց» անուն կրող երկիրներուն առ հասարակ եւ աւելի հեռուն: Երկու մեծ Հայ նահանգաց հոռոմէական ըլլալը չէր կրնար առանց ազդեցութեան զազրութեամբ անոնց լիովին հպատակին հոռոմէական իրաւանց, նախարարական զրութեան ջնջումն, նախարարաց եւ ազատաց այսպէս իրենց հողէ կտրուելը, եւ մանաւանդ հիմնարկուն մեծ բանակի հրամատարութեան մը «Հայաստանի, Պողեմոնական Պոնտոսի եւ Ազգաց» (=Մոսիաց) Յունտի նիւնու ձեռօք, որ բնականապէս յետոյ պիտի զարգանար եւ կազմէր Բիւզանդեան պատմութեան մէջ ծանօթ հոգը «Հայկական (Արմէնիական) բանակաթիւմը»՝ Հերակղի օրէն սկսեալ եւ աւելի ետքը: Աւանմանպէս կարեւոր է շեշտել Մաւրիկի շրջանը, որով Հայաստանի նոյն իսկ մեծ մասը հոռոմէական եղաւ (591ին), եւ այն ատեն հասկանալի է, որ «Հայաստանի Ստրատելատն» ալ «Արեւելից» եւ Եւրոպիոյ մեծատարած Հրամատարութեանց հանդիտատարու եղաւ, պարտութեանը բնականապէս ընդարձակ շրջաններ՝ հայկականներէն ալ դուրս: Պարսկահայաստանի վիճակը՝ արդէն Ե. դարէն (Վարդան եւն), առիթ էր անվերջ նեղութեանց հետ անընդհատ ապստամբութեանց, եւ մեծ ու փոքր զաղթականութեանց գլխաւորարար դէպ ի «Յունաց» աշխարհը: Պատմագիրք որչափ ալ աւելի նախարարաց եւ ազատաց զաղթումները յիշեն, չեն մոռցած գոնէ երկու կանութիւնքն, որ ինչպէս հասած էր մէկ կողմանէ մինչեւ Վրկանայ աշխարհը¹. նոյն-

պէս արեւմուտք, ուր կայսերք հոգ կը տանէին Հայերը տանիլ մինչեւ Թրակիա²: Արական շրջանին մանաւանդ կը սկսի այս զաղթը դէպ ի Եփրատէն անդին, եւ Մեւրիտենէի ու Կիլիկիոյ կորուստով՝ բնականապէս աւելի խորերը, եւ կը յանդի ի վերջոյ Ժ. եւ մանաւանդ ԺԱ. դարու հսկայական զաղթականութեանց, որով Հայաստան քայքայեցաւ՝ ամբողջ հին Դամիւքն ու Պոնտոսը չէնցընելու համար, թէեւ ազարդին՝ աղբիւրն տեսակիտով: Այս կողմանէ այս օրերուն հայութեամբ լեցուած այս ընդարձակ երկիրները չկրցան եւ ո'չ համեմատուիլ (— բայց յանցանքը չէր իրենց՝ այնպէս դիւրաւ Սելճուկեանց ձեռքն իյնալուն —) փոքրագոյն Կիլիկիոյ հետ, ուր Հայք նոր շրջան մը կրցան կազմել (Ռուբենեանք): Այս ամէնը — Յունահայոց կեանքն իւր պէսպէս շրջաններով — պիտի տեսնենք յետոյ: Հոս զձեռքինք այս պատկերը անոր համար որ տեսնենք թէ ինչ չափով ասի ցորացած է միջին դարերու մեր գրականութեան մէջ: Մեր միտքը չէ այս պատմագրաց պատմականը քննել հոս, այլ միայն թէ ինչ կ'ըսեն արդեօրեանք «Փոքր-Հայոց», «Ա.—Դ. Հայոց», «Արմէնիական» բանակի եւ իւր ստորաբաժանմանց եւ նման վարչակազմաց մասին: Եւ այս սա պատճառաւ՝ որ մեր արդի բանասիրաց ոմանք շատ մեծ կարեւորութիւն տուած են այլեւայլ տեղեկութեանց եւ գաստնք կուտան են զաղթեցութեան ենթարկեալ քանի մը մատենագրաց քանի մը խօսքերը չեն կրնար արդարացընել այս շփոթութիւնքն:

Զարմանալի է որ նաեւ այս շրջանին Հայ մատենագրաց քով կան բաւական անճշտութիւնք, նաեւ հոն՝ ուր ուղիղ բան մը կ'աւանդեն: Ասի ունի իւր մեկնութիւնը: Մեր մատենագիրք ամենամեծ մասամբ Պարսկահայաստանէ եւ Արարահայաստանէ եւ ի վերջոյ Բաղրատունեաց շրջանէն են: Յունահայք

¹ Իրենց մոտացան եւ դպրութիւնք նուազեալք, եւ կարգ քահանայութեան պահպանալք:
² Հմմտ. Սեր. Գ. դ. եւն:

մեծ եղան Բիւզանդեան Կայսրութեան մէջ, առեին մեծ զօրավարներ, ու կայսրներ անգամ, ինչպէս նաեւ մեծ թիւ մը զիտնոց ու մատենագրաց, բայց յաւանդին: Յունահայոց իրական վիճակը եւ հոռոմացման դարգացումն ու պատճառները պիտի տեսնենք համառօտիւ: Հոս կը բաւէ զիտնալ թէ հայերէն գրող Յունահայեր շատ սակաւաթիւ են, իսկ աւելի ցանցաւ պատմագիրք՝ որ գոնէ այն կողմերէն ըլլան, եւ ասոնք արդէն տարբեր բան կ'աւանդեն: 2. տարէն սկսեալ սաստկացած կրօնական վիճմանց առեւ, երբ Հայք (Պարսկահայք) կոչումներ կ'ընեն՝ օրինակի համար՝ յոյն եկեղեցւոյ Ս. Հարց դրութիւններէ, Յունահայք կ'առարկէին թէ «զայդ մեք քաջ գիտեմք», թէ այդ ամէնը «առ մեզ է, եւ ո՛չ կարօտիմք խորասանիկ եւ Ատրպասիճ կանոնադրութեան» են³: Ասի իբր օրինակ, որուն եւ նմանաց ի հարկէ ծագման առիթն ու վիճմունքը մոռնալու չէ: Բայց ընդհանուր կէտը՝ թէ Պարսկահայաստանի որեւէ վանքի մը մէջ գրող հայ մատենագիր մը կրնար շատ չգիտնալ թէ անդին ի՞նչ կը դառնար Բիւզանդեան Պետութեան սահմաններուն մէջ եւ կամ անոնց բռն պատճառները՝ մայրաքաղաքին մէջ, այս ալ զուրկ չէ հիմունքէ եւ մեր պատմագրաց՝ օտար իրաց մասին աւանդածներէն՝ յաճախ ալ ճշգրտութիւն մը երբ՝ օրինակի աղագաւ՝ կը կարգար որեւէ բնագրի մը մէջ Մելիտենէի շրջանի մասին թէ «Բ. Հայոց» մէջ է (Թէոդոս) եւ ասի կ'օրինակէր, այն միջոցին կրնար զիւրաւ անի արդէն «Գ. Հայք» եղած ըլլալ (Յուստինիանոս) կամ նոյն իսկ արդէն «Ա. Հայք» (Մաւրիկ): Եւ որչափ ուրեմն զիւրին էր շփոթել զասոնք, աւելի զիւրին միւս բաժնին հետ՝ Թէոդոսեան «Ա. Հայք» (= Փոքր-Հայք, Կողոմիենէ են) = Յուստինեան «Բ. Հայք» (Կողոմիենէ են՝ առանց Փոքր-Հայոց) = Մաւրիկեան «Բ. Հայք» (նոյն): Թողունք բանակի բաժանմունքն եւ ստորաբաժանմունքն, եկեղեցական թեմերն եւ ասոնց ալ յորջորջանաց պէսպիսութիւնք ու փոփոխութիւնք, եւ թողունք դարձեալ իրական աշխարհաց շրջանները՝ որոնք շփոթուելու չեն այս վարչական բաժանմանց հետ, ինչպէս եղած է յաճախ մեր «Փոքր-Հայքն» ու այն

³ Հմմտ. Սորմէն Մտրատելատի թուղթը՝ «Գիրք թղթոց», Տփղիս 1901, էջ 91:

«Ա.—Բ. Հայքը»: Ասոնք լիովին տարբեր բաներ են: Իսկ հայ մատենագիրք ուրիշ չքմեղութիւն մ'ալ ունին, այն է՝ Սորենացոյ ազգեցութիւնը, որուն Հային ու Արամը իրենց գործերով նոյնքան պատմական էր անոնց աչքին՝ որքան իրենց ժամանակի որեւէ պատմական անձ: Եւ Արամն է որ հոս ամենամեծ խառնակութեան առիթ տուած է, զոր կարելի է գտնել յաջորդ մատենագրաց քով: Սոսեցանք վերը Արամի գրուցի մասին: Այս տեղ ուստի կրնանք զանց ընել: Բայց եթէ Արամը «ուղղախօսել» չկրցող Գամիրքը նուաճած էր եւ Մաթակ մը շինել տուած, իւր պատմիչը Սորենացի աւելի մեծ բան մ'ըրած է աւանդելով մեզի Ա.—Գ. Հայոց բաժանում մը, որ շատ գլխացաւութիւն պատճառած է բանասիրաց, ի հարկէ ո՛չ անոնց՝ որոնք նոյնները իբրեւ պատմական կամ գոնէ ճիշդ ընդունած են: Սորենացի կ'ակնարկէ թէ Յոյնք ուրիշ բան կը պատմէին այս մասին («որ այն ինչ յոմանց ասի ի յունական կողմանն՝ մեզ ոչ է հաճոյ»)։ Բայց կարծես յոյն աղբիւր ցուցնելու համար յունական յորջորջանքը կը յիշէ յատկապէս Կեսարիոյ շրջանին համար, եւ կը գրէ՝ «Վասն որոյ մինչեւ ցայսօր ժամանակի անուանեն (բնական է նաեւ Յոյնք) գլղիմայն զայն Պառտոն (ուղղելի՛ Պառտին) Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք»: Արջափ որոչ է պնդումը՝ նոյնչափ որոչ է անոր անճիշդ ըլլալը, եւ սա հիմնական անճշտութիւն մըն է՝ զոր կրկնած են յետոյ ամէն մատենագիրք, որ Սորենացոյ ազգեցութեան ներքեւ են: Կեսարիա՝ ընդհանուր Գամրաց, մանաւանդ հոռոմական լայնածաւալ Կապադովկիա նահանգին վարչական կենդրոնը՝ երբեք ենթարկուած չէ որեւէ «Հայք»ի մը, եւ հետեւաբար անոնց միայն կենդրոնին՝ ո՛չ Մելիտենէի եւ ո՛չ Սերաստիոյ: Կարծենք՝ որեւէ պէտք չկայ ասոր սպացուցման, եւ աւելի պէտք է մեկնութիւն մը գտնել՝ այս վրիպակն արդարացնելու: Պարզ մեկնութիւնն էր մտածել թէ Սոր. — կամ ով որ է այս կտորին հեղինակը — կարգալով «Պոռտին Արմէնիա» (= Ա. Հայք) բաժնի մ'ընդարձակ սահմանները, ինչպէս էր իրօք Մելիտենէի (Մելիտենէ-Կոկիսոն՝ ամբողջ Կատաւոնեան շրջանները են), որ իրօք ալ «Ա. Հայք» էր — բայց միայն Մաւրիկի օրերէն սկսեալ եւ այնպէս մնաց, կրնար ասոր եւ իրօք սահմանակից «Ա. Գամիրք» (Կեսարիա) սահմանները շփոթել: Եւ քանի

որ մինչեւ Մաւրիկ ելանք՝ կրնանք «Արմենիական» կամ «Հայկական» մ'ալ գտնել, որուն իրօք ենթարկուած էր Կեսարիա ալ: Սա Բիւզանդեանց «Հայկական» բանակն էր՝ իւր զինուորական շրջաններով, զոր արդէն մեծ տարածութեամբ հիմնած էր Յուստինիանոս: Որովհետեւ Հայոց ստրատելատութեան ներքեւ զինուորած էր, կ'ըսէ նաեւ Թէոփանէս (175, 7 էւն) «բաղմութիւն Հայոց», բայց անոր «տուաւ նաեւ Արեւելից բանակէն Համարս չորս», որով եղաւ «պահպանութիւն եւ օգնութիւն մեծ Հոռոմայեցոց»: Բանակաթեմերու մասին յետոյ պիտի խօսինք: Կը բաւէ հոս մտադիր ընել որ իրօք «Արմենիական» բանակին կը վերաբերէին՝ Մաւրիկի եւ մանաւանդ Հերակղի օրերէն՝ կամ գոնէ զիջեալը՝ «Յունական եւ Պողիմոնական Պոնտոս, Ա. եւ Բ. Հայք (— Գ. Հայք մեծաւ մասամբ արարական իշխանութեան տակն էր —) եւ Ա. Գամիրք⁴»: Գէլցէր չ'ընդունիր Ա. Գամրաց կանուսէն Քարսիանոն թեմի անցնելը, ինչպէս կը պատմէ Ծիրանածին: Բայց Ծիրանածին պատմածն ա՛յնչափ հետաքրքրական է եւ ա՛յնչափ կը յիշեցնէ Սորենացոյ եւ Սոր. Աշխարհագրութեան Ա.—Գ. «Հայքը», եւ նաեւ յետոյ որ կը փորձուինք յիշելու: Կոստ. Ծիրանածին⁵ կ'ըսէ թէ «Թեմն՝ որ կը կոչուի Արմենիական սեպհական անուն չունի. որովհետեւ այս անունն առաւ սահմանակից եւ դրացի Հայերէ»: «Ինձի պատշաճ կ'երեւայ, կ'ըսէ, ըսել՝ թէ Հերակղի կայսեր կամ աւելի յետին ժամանակներն այս յորջորջանքն առաւ»: Կը յիշէ չին մատենադիրներ, որոնք այսպիսի բան չեն յիշեր եւ կը հետեւցնէ. «Կ'երեւայ թէ շատ նոր է այս անունը»: Հիները, կ'ըսէ, Կապադովկեան երեք մասի բաժնած են, այսինքն՝ «Կատաւոնիա՝ որ կը սկսի Մելիտենէէ, Տարիկեան՝ Տաւրոսի անուամբ այսպէս կոչուած, եւ Միջնաշխարհը, որուն մէջ է Կեսարիա՝ Կապադովկիոյ մայրաքաղաքը»: Հիները դարձեալ, կ'ըսէ, կը բաժնեն Մեծ եւ Փոքր Կապադովկիա: «Մեծը կը սկսի Կեսարիայէ եւ Տաւրոսէ եւ կը հասնի մինչեւ Պոնտական ծովը, իւր սահմանն ունենալով արեւմուտքէն՝ Աղիւս գետը, եւ արեւելքէն՝ Մելիտենէ»: Կը յիշէ Պողիմոնոսը, որ «Կապադովկիան կը զնէ Տաւրոսէն եւ Լիւկաոնիայէն՝ մինչեւ

Պոնտական ծովը. վասն զի նաեւ Նէոկեսարիա, նաեւ Կողոմիա, եւ նաեւ Մելիտենէ, ամէնքն ալ միանգամայն Կապադովկիա կը կոչուին»: Կը յաւելու թէ «Կողոմիոյ կողմը՝ Հայեր կը բնակին», իսկ միջավայրը՝ «ուր կայ Ամասիա եւ Դաղիմոն»՝ Սպիտակ-Ասորիք, թէեւ Հերոդոտոս բոլոր Կապադովկացիքն եւ մինչեւ Պոնտոս բնակողները՝ Սպիտակ-Ասորիք կ'անուանէ, զանազանելու համար Տաւրոսէն անդին եւ Կիլիկիոյ «Սեւ» մար Տաւրոսէն անդին եւ Կիլիկիոյ «Սեւ» Ասորիներէ են: Կը յաջորդէ տեղեկութիւն մը՝ «Փոքր Գամիրք, որ այժմ բանակաթեմ անուանեցաւ, սահմանակից է Լիւկաոնիոյ, եւ կը հասնի մինչեւ Կեսարիա» են, եւ յիշելով այլեւայլ սահմանադրեր՝ «անկէ անդին Կիլիկիոյ մասն է»: Կարեւորագոյն մասն է հետեւեալը. «Առաջին ժամանակները՝ կամ Յուստինիանու եւ կամ ուրիշ կայսեր մասն, Գամիրք երեք մասի բաժնուած էր: Միջին կողմը կը կոչուէր Քարսիանոն՝ Քարսիոն անուն իշխանէ մը, որ Պարսից դէմ մղուած պատերազմաց առեւ նշանաւոր հանգիստացաւ, եւ անոր համար ալ աշխարհը թեմերու եւ զօրավարութեան կարգն անցաւ մինչեւ այսօր: Ստորին մասն աշխարհին (Գամրաց)՝ որ ի ծով կը հայի, կը կոչուէր Հայկական⁷, Հայոց աշխարհի մօտ ըլլալուն համար: Իսկ վերնակողմը՝ որ Լիւկաոնացոց եւ Տաւրոսի սահմանակից է, կոչուեցաւ Փոքր-Գամիրք, որ նոր՝ ինչպէս ըսինք, թեմերու կարգն անցաւ» են: Ուրիշ տեղեկութիւններէ ետքը (— ինչպէս ի միջի այլոց թէ Կեսարիա «յառաջ Մագաքա կը կոչուէր՝ Գամրաց նախօր Մոսոքի անուամբ» են), կը յարջորդեն Գամրական եւ «Արմենական» թեմերու քաղաքները, զորոնք յետոյ պիտի տեսնենք: Անոր համար ընդարձակ բերենք այս վկայութիւնը⁸ որովհետեւ սա լուսաւորութիւն կու տայ մեր մատենագրաց մէջ գտնուած այլեւայլ շփոթութեանց: Ա՛յսպէս աւելի հասկանալի կը դառնան՝ օրինակի համար՝ Յովհ. Կաթողիկոսի ըսածները (Պոմ., դւ. ը), եւ ա՛յսպէս դարձեալ հասկանալի կը դառնայ թէ ինչպէս կրնար Սոր. Աշխարհագրութեան ընդարձակ օրինակին մէջ (հրտ. Սուրբեան) գրուել թէ Ամանոս լեռն «բա-

⁴ Գէլցէր, Բնկթեմ, էջ 14:
⁵ Վասն Թեմ. Ա., 17—20:

⁶ Հմմտ. «Ա. Կապադովկիա... որ եւ նա աշխարհաւամարն է...» Սոր. Աշխ., բնագրի Սուրբեանի, էջ 24:
⁷ «Արմենիական», Հայոց «Արմենակի»՝ Ուխտ.:
⁸ Տես նաեւ Հ. Կ. Տէր-Սահակեան, «Հայ կայսեր Բիւզանդիոնի», Ա., 393—400:

ժանէ ըստ հիւսիսոյ զԿիլիկիա եւ զԿապպա-
դովկիա, այսինքն Փոքր-Հայս, յԱսորոց, ի
Կոմագենէ աշխարհէ փոքրէ» (էջ 35) : Ինչ-
պէս մտադիր կ'ընէ Սուքրեան (անդ, զԳ.
էջ 47) այս ամբողջ խօսքը փոխառութիւն է
Պողոտէոսէ, որուն քով հոս ի հարկէ «Փոքր-
Հայք» չէր կրնար ըլլալ, եւ ըսածն է՝ «բա-
ժանէ ի հիւսիսոյ զԿիլիկիա եւ զմասն Կապ-
պադովկիոյ յԱսորոց» եւն : Եթէ այս բնա-
գիրը յունարէնէ թարգմանած է, պէտք չկայ
ըսելու թէ այն «այսինքն՝ զՓոքր-Հայս» որեւէ
գրչի մը յաւելուածն է, այլ թէ կրնար Աշ-
խարհագրութեան հիմ կազմող բնագիրը
«զմասն Գամրաց» բացատրութեան տեղ ար-
դէն ունենալ «զՓոքր Գամիրս» (տես վերը) :
Եւ ասի կը մեկնէ թէ՛ «ՂՓՊք Հայս» եւ թէ՛
այն որ Խորենացոյ Աշխ. համառօտին հնա-
գոյն օրինակաց մէջ ճիշդ այս տեղ կայ (Եր-
կրորդ) «Հայք»՝ «յեւրոյ Լիկ(աւ)ոնիոյ» եւն
(տես քիչ մ'ետքը) : Գէլցէր չընդունիր Ծր-
բանածնի ըսածը Բարսիւսոնի այնպիսի կա-
նուխ ծագման մասին, այլ թէ սա բաժնուե-
ցաւ Արմենիակոնէ՝ 793ի մեծ ապստամբու-
թենէ ետքը (անդ, էջ 44—46, հմմտ. 12—14) :
Բանի որ Խորենացոյ Ա.—Գ. Հայքը յամե-
նայն դէպս Յուստինիանու բաժանմանէն ետքն
է՝ ունինք երկար միջոց մը (536—793), ոչ
նուազ՝ եթէ Կեսարիոյ «Պոռտին» Մելիտենէի
չըջանին (Ա. Հայք՝ 591էն) եւ «Արմենիկոն»ի
չփոթութիւն մըն է : Մենք չէինք բաղձար
այսչափ ուշ ձգել՝ Խորենացոյ գործը : Իսկ
Ծրբանածնի ըսածները կը ցուցնեն թէ նաեւ
քիչ մ'աւելի կանուխ կրնային Ա.—Գ. Հայք
չփոթուիլ նոյն իսկ Ա.—Գ. Գամրաց բաժան-
մանց հետ — հոս ինչո՞ր չենք ընէր Խորե-
նացիէ՞ թէ իւր որեւէ մէկ աղբերէն, որ պէտք
չկար անպատճառ յունական ըլլալ : Խորե-
նացոյ նոր քննադատը մէկէ աւելի աղբերաց
համար ապացուցած են թէ Խոր. ո'չ թէ բուն
բնագիրն՝ այլ անոնց հայ թարգմանութիւնն
գործածած է : Զիարդ եւ իցէ. Թողունք զա-
սոնք բանասիրաց, եւ դառնանք նորէն Խորե-
նացոյ Ա.—Գ. Հայոց :

«Պոռտին Արմենիոյ» նման՝ նուազ ան-
ճիշդ չեն միւսները : «Ըստ նմին օրինակի,
կ'ըսէ, ի տեղեացն այնոցիկ (Կեսարիա եւն)
մինչեւ ցրուն իւր սահմանն՝ զբազում ան-
բնակ երկիր ելից բնակչօք, որք երկրորդ եւ
երրորդ անուանեցան Հայք, այլ եւ Զորրորդ» :

Ուրեմն Զորրորդը (= Ծոփք) բաժնուով՝
միւսները Կեսարիայէ մինչեւ «ցրուն իւր
սահմանն» պիտի ըլլան, Եփրատայ արեւ-
մտակողմը : Թողունք որ դժին ուղղութիւնը
յայտնի է՝ Կեսարիա—Մելիտենէ—Ծոփք, ինչ
մտօք ալ ստնունք՝ լիովին անճիշդ է : Ա.—
Գ. երեք հատ «Հայք» երբեք եղած չեն Եփրա-
տայ մէկ կողմը՝ ո'չ Թէոփոսի, ո'չ Յուստի-
նիանու եւ ո'չ Մաւրիկի ատեն, այլ միշտ
երկու՝ ինչ ալ անուն կրեն փոխն ի փոխն :
Յամենայն դէպս հոս ալ աղբած կրնար ըլլալ
Ա.—Գ. Գամիրքը : Բայց կրնայ ուրիշ մեկ-
նութիւն ալ ունենալ, նոյն իսկ Խորենացոյ
խօսքով, որովհետեւ քիչ մ'ետքն աստութեան
կերպը տարբեր է : «Ա. յս է, կ'ըսէ, առաջին
եւ ճշմարիտ պատճառն՝ վասն անուանելոյ
զարեւմտեան մեր կողմն Առաջին եւ երկրորդ,
այլ եւ երրորդ եւ Զորրորդ Հայք» : Հոս ու-
րեմն՝ աւելի ճշգրտութեամբ՝ Զորրորդին
(= Ծոփաց) հետ կցուած՝ միւսներէն անջա-
տուած է՝ նաեւ երրորդը : Խօսքին իմաստը
կը բերէ ուրեմն՝ Եփրատայ մէկ կողմը՝ Ա.
եւ Բ., միւս կողմը՝ Գ. եւ Դ. : Դժբախտա-
բար այս ճշգրտութեան մէջ ալ վրիպակ մը կայ,
որ մտածել կու տայ : Եփրատայ արեւելա-
կողմը՝ Ծոփաց հետ (Գ. Հայք) երբեք եղած
չէ «երրորդ Հայք» : Թէոփոս արդէն չունի եր-
կուքէ աւելի. Յուստինիանոս միայն ունի
Ա.—Գ., այն ալ՝ «Ա. Հայք» (Բարձր-Հայք
եւն) եւ «Գ. Հայք» (Ծոփք) : Մաւրիկի բա-
ժանմունքը նոյնպէս երկու Հայք միայն ունի,
եւ որ կարեւորն է՝ այս բաժանումն է որ
այնուհետեւ քիչ շատ մնացած է յաջորդ
զարեւրուն ալ՝ ցորչափ ասոնք կը գործա-
ծուէին. ուստի կարեւոր իւր բաժանումը՝
Եփրատայ արեւմտակողմը՝ «Ա. Հայք» (կեն-
դրոն՝ Մելիտենէ) եւ «Բ. Հայք» (կենդրոն՝
Սերաստիա) : Անդին՝ Հայաստանի իւր բա-
ժանմունք այնպէս խառնակ էին՝ որ չէին
կրնար մնալ, ո'չ «Մասն Մեծ Հայոց» եւն
(Փոքր-Հայք, Բարձր-Հայք եւն) եւ ո'չ այն
միւս խառնակութիւնը՝ կրկին «Գ. Հայք»
բաժիններով (Ծոփք եւն, եւ Մեծ-Ծոփք-
Աղձնիք եւն), եւ իրօք խառնակութիւն պատ-
ճառած է նոյն իսկ յոյն աղբերաց մէջ (տես
յետոյ Մաւրիկի բաժանմունքը), եւ հետ-
զհետէ անգործածական եղած նոյն իսկ անով
որ Արարացոց ենթարկուեցան : Վերը տե-
սանք որ Խոր. Աշխարհագրութիւնը Բարձր-
Հայքը, Գ. Հայքն ու նաեւ Աղձնիք էապէս

Մաւրիկի բաժանման համեմատ ունի : Ասի
աւելի կը շեշտուի Սուքրեանի բնագրով, որ
անո'ր համար Աղձնիքը՝ իւր սովորութեան
հակառակ՝ կ'աւարտէ քանի մը տողով (էջ 39),
մինչդեռ «Աշխարհ Միջագետք» բաժնին մէջ
նորէն կ'անդրադառնայ ասոնց, ստորագրելով
Տիգրիսը, որ «Թողու զհիւսիսեաւ զԱղձնիս
Հայոց, որ է Արձն, յորում քաղաք Կուտեմ-
ուան, որ է Քղմար, եւ Քիշ եւ Շուկաուբար,
եւ ամենայն քամի (Չուր, գետ) լերանց Հայոց
ի Դիլաթ իջանէ, նախ Քաղիթը՝ որ բղխէ ի
լերանց Մաշայ եւ Սանասոյ եւ իջեալ կտրէ
յիւրեաց զՆիդկերտ եւ զԳիլիմար, որով բա-
ժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ
Շիթիթմա՝ որ է արիւնարբու եւն⁹» : Հետեւա-
բար ա'յս բաժանումն է որ ամէնէն աւելի աղ-
ղած է հայ գրականութեան վրայ՝ որ սակայն
միւս կողմանէ պահած էր ազդեցութիւն թէ՛
Յուստինիանոսի կարգադրութիւններէն եւ
թէ՛ ուրիշ աղբիւրներէ (բաժանմունք Գամ-
րաց, Բանակի, Թեմոց եւն). եւ թէ՛ Մելի-
տենէի շրջանին՝ Ա. Գամրաց (Կեսարիա)
չըջանին՝ Ա. Գամրաց (Կեսարիա) շրջանին
հետ չփոթելէն ու խառնելէն, ինչպէս ըսինք :
Խորենացոյ «Պոռտին» ալ ուրեմն մեկնելու
է այսպէս՝ գոնէ նաեւ Մելիտենէի շրջանին
ազդեցութեամբ, որ իրօք «Պոռտին» (Առաջին
Հայք) եղաւ Մաւրիկի օրով : Նման չփոթու-
թիւն մը պիտի գտնենք Յովհ. Կաթողիկոսի
քով ալ՝ նաեւ ուր ուղիղ բան կ'աւանդէ՝ բայց
նոյն ազդեցութեանց, եւ առանձինն «Արա-
մայ» շնորհիւ՝ շատ ալ խառնակութեամբք
լի¹⁰, ինչպէս պիտի յիշենք : Չենք պնդել թէ
մեր այս մեկնութիւնն աւելի լաւ է քան ուրիշ
զիսնոց արդէն տուածները եւ տալիքները.
եւ արդէն աւելորդ էր մեզի երկար գրադիլ
այս խնդիրներով՝ որոնք ի վերջոյ Խորենաց-
ոյ քննադատներու գործն են : Ուստի անց-
նինք Աշխարհագրութեան :

⁹ Ասոնց մասին տես «Հիւրշմ», անդ, էջ 160 եւն :
¹⁰ Պոմ., զԼ. Թ. :

Համառօտը (ԺԹ.—ԻԱ.)	Սուքրեան (ԺԷ.)
Երկու 00. Միւսները. («Հինք») :	Երկու ժԷ. Աշխարհ կայք եւն յեւրոյ կալով Լի- (նոյն, բնագիր) : կիւյ առ Տարոս որ արդ կոչին լերամբն, ունի Առաջին Հայք, լերինս երես եւ յեւրոյ կալով Կի- ղեսոս չորս, եւ լիկիոյ (°) առ Գրուսն Էլանելոյ Տարոս լերամբ Ասորոց : յերի Ամանոս լե- ն. երրորդ Հայք Առաջին Հայք բին, որ բա- յեւրոյ կալով Ա- ռաջին Կապպա- դովկիոյ առ երի Ասորոց մինչեւ երկրորդ Հայոց, յեփրատ : Ունի եւ սահմանի յե- ւայլ լերինս, լից եփրատայ. եւ զիդոն եւ զԲասի- լեսոն ունի զԱռ- լիկոն եւ զԿոոր- գէոս, եւ զետ ե- մանոն. եւ զետ բեսուն՝ զԱլիս եւ զնոյն զՊիտամիս այլ մանունս : եւ զՊատատիս
ԻԱ. երկրորդ Հայք եւն :	Երրորդ Հայք եւ զԿապպա եւ են՝ որ կան յա- գիտութոսս, եւ բեւեւից Կապպա- Գրուսն երկու ե- րանելոյ, եւ եր- կայն տարածանի ժԷ. Աշխարհ մինչեւ ցեփրատ. Ասիոյ Սարմա- եւ ունի այլ զետս տացոց եւն :

ԻԲ. «Պոռտոս
Կապպադովկիոյ» :
ԻԳ. Սարմա-
տացոց աշխարհ
եւն :

Ահա բնագիրներու խառնակութիւն մը,
որոնց մասին ըստ ինքեան աւելորդ էր որեւէ
խնդիր՝ առանց նոր ձեռագրաց համեմատու-
թեամբ՝ բնագիրները վերջնականապէս ճշգր-
տելու : Այս գործը մենք չենք կարող հոս,
առանց նոյն իսկ ձեռագիր մ'ունենալու, կա-
տարել, ուստի կը թողունք այս կէտը՝ թէ եւ
կարեւորագոյն է : Կը շատանանք քանի մը զի-
տողութեամբ : Յամենայն դէպս Համառօտ-
ները կ'ենթադրեն Սուքրեանի բնագիրը կամ
անոր նման բան մը : Ասոնց «Հայք» կամ «Եր-
կրորդ Հայք» (ԺԹ.) պարզ ամփոփում է
Սուքրեանի ԺԷ. հատածին — «Աշխարհ Եր-
կրորդ Հայք՝ որ արդ կոչին Առաջին Հայք» :
Նոյն է պարունակութիւնն ալ «յեւրոյ կալով
լիկիոյ (ուղղելի՝ Լիկաւոնիոյ) առ Տարոս
լերամբն» եւն : Սուքրեանի բնագրին «յեւրոյ
կալով Կիլիկիոյ» եւն խօսքին մէջ յամենայն

դէպս գրչի սխալ կայ: Վասն զի նոյն իսկ յաջորդը՝ «յերի Ամանոս լերին» որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Կոմագենի» եւն՝ ճիշդ է իրօք Կիլիկիոյ եւ Կոմագենեայ համար, բայց ո՛չ այս երկուքին հիւսիսակողմը գտնուող որեւէ աշխարհի մը համար՝ որ ուրիշ երկրի մը «յերից» պիտի ըլլար (ուստի միւս բնագրաց «Լիկաւոնիոյ» հին ընթերցուածն է), եւ հարաւէն կապուէր Ամանոսի: Արդէն յիշեցինք որ նոյնը՝ Պաղոմեայ մէկ կտորին ալ թարգմանութեամբ եւ որեւէ գրչի մը յաւելուածով («այսինքն՝ Փոքր-Հայք») կրկնուած է Ասորաց աշխարհին մէջ, ուր դիրքը որոշ է, այսպէս. (ԻԳ.) Ասորիք կը հասնին «մինչեւ ցերկնուածն Եփրատայ՝ յարեւելս կոյս, հանդէպ Թափսակ քաղաքին. եւ գետովն ի վեր, մինչեւ ցԱմանոս լեան» որ բաժանէ ըստ հիւսիսայ գիլիկիա եւ գկապաղովկիա (Պաղոմ. «գման Կապաղովկիոյ», «այսինքն՝ զՓոքր-Հայք» = «ՉՓոքր Գամիր») յԱսորաց՝ ի Կոմագենէ աշխարհէ» եւն: Ուստի եթէ նաեւ «Կիլիկիոյ» պահենք՝ ասկէ յառաջ բառեր ինկած ըլլալու են, իբր «յերից Լիկաւոնիոյ եւ ի հիւսիսայ Կիլիկիոյ» եւն՝ իմաստով: Համառօտին միւս մասն ալ Սուքրեանի բնագիրը կը ցուցնէ, «լերինս երիս»՝ հոն յիշուած են, ինչպէս «գետս չորս» — հոգ չէ թէ լի սխալագրութեամբ արդի օրինակի մէջ: Ուրեմն էականն է Սուքրեանի բնագիրը. բայց ի՞նչ վիճակի մէջ: Այս՝ իրապէս յոյն բնագիր մը մատնանշող՝ բայց նաեւ շատ յաւելուածներ ու եկամուտներ առած բնագիրը գտնէ լաւագոյն ձեռագրի պէտք ունի: Արդի խոնակութիւնը յայտնի է նոյն իսկ այս տեղ, ուր բնագիրը միակ այս ժե. հատածն ունի, ո՛չինչ ուրիշ բան, եւ կ'անցնի Սարմատացւոց: Սուքրեան կ'ենթադրէ՝ եւ իրաւամբ՝ թէ պակաս է հոս ձեռագիրն, եւ անոր համար Համառօտէն կ'անուս կը լրացնէ միւս «Հայք» բաժինները. բայց շատ մեծ խնդիր է թէ ի՞նչ էր իրօք բնագրին նախնական վիճակը, որ արդէն խոնակ է ամբողջ «Միջերկրէն»: Համեմատենք միայն գլուխներս՝ որոնք Սուքրեանի քով ալ նոյնպէս քանի մը սողով են՝ Համառօտին պէս:

Համառօտ.	Սուքրեան.
ԺԲ. Լիկ[աւոն]իա յերից կալով Գաղատիոյ...	Ժ. Լիկոնիա, յերից կալով Գաղատիոյ Բ. ...:
ԺԳ. «Կապաղովկիա Բ.»	ԺԱ. Ելիոն-Պոնոսս՝ յերից կալով Գաղատիոյ...
արդ...:	

ԺԴ. Լիկոնոսոսս՝ յերից կալով Գաղատիոյ...	ԺԲ. Պոնոսս Պոնոնոսս-կալով Գաղատիոյ...
ԺԵ. Պոնոնոսս կալով Գաղատիոյ...	ԺԳ. «Աշխարհ Ելիոն-Պոնոսս...»
ԺԶ. Կապաղովկիա Ա. յերից կալով Բ. Կապաղովկիոյ...	ԺԴ. «Առաջին Կապաղովկիա, յերից կալով Բ. Կապաղովկիոյ...»
ԺԷ. Կիլիկիա...	ԺԵ. Ա. եւ Բ. Կիլիկիայ...:
ԺԸ. Կիլիկիոյ...	ԺԶ. Կիլիկիոյ...:

Ասի կարծենք կը բաւէ: Իսկ ի՞նչ է Սուքրեանի բնագրին նկարագրած այն աշխարհը: Յամենայն դէպս գտնէ երկու աշխարհներ խոնուած են հոս, աշխարհ մը՝ որ յերից կալով Լիկաւոնիոյ առ Տարոս լեռամբ էր, եւ Հայք մը՝ որ Մելիտենէն իրօք մինչեւ հոս կու գար՝ մինչեւ Արարիսոս եւ Կոկիսոն, բայց որ երբեք պարունակած չէ ասկէ դէպ ի արեւելք մինչեւ Լիկաւոնիա եղած Գամիրքը, որուն թերեւս Սուքրեանի բնագրի մէջ «Կապաղովկիա Երկրորդ» անուն տրուած էր, որովհետեւ թէեւ Ա. Կապաղովկիոյ սահմանին մէջ կը յիշուի ասի (Ա. Կապաղովկիա՝ յերից կալով Երկրորդ Կապաղովկիայ, որ եւ նա աշխարհահամարն է» եւն), բայց բնագրին մէջ չկայ որեւէ նկարագրութիւն այս Բ. Գամրաց, ուստի դուրս ինկած է: Համառօտն ունի երկուքն ալ (Ա. եւ Բ. Գամիրք) տարբեր գծերով, որով յետոյ նորէն համառօտած են այն «Հայք յերից կալով Լիկիոյ» եւն = Սուքր. ԺԷ.: Ըստ երեւութիւն Սուքրեանի բնագիրը կը համապատասխանէր քիչ շատ այն բաժանմանը՝ զոր Միրանաճնէ տեւալ գրինք վերը (համա. «Գամրաց աշխարհի վերնակողման» որ Լիկաւոնացւոց եւ Տարոսի սահմանակից է, կոչուեցաւ Փոքր-Գամիրք» եւն): Ուստի նաեւ շատ խնդրական է թէ Սուքրեանի բնագրին նոյն իսկ տիտղոսը հին ըլլայ՝ «Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Առաջին Հայք»: Սա կրնայ բաղադրութիւն մ'ըլլալ երկու տիտղոսի՝ «Երկրորդ Գամիրք» եւ «Առաջին Հայք», երկու աշխարհաց բաղադրութեան պէս: Եւ արդէն՝ եթէ Մելիտենէի շրջանի մասին ըլլար միայն խօսքը, զարմանալի էր որ յիշուած պիտի ըլլար միայն Թէոդոսի յորջորջանքը (Մելիտենէ՝ իրօք «Երկրորդ Հայք») եւ Մաւրիկիոյ (իրօք «արդ կոչին Առաջին Հայք»), որ բնականապէս փոխեց Յուստինիանու յորջորջանքը («Գ. Հայք»): Սակայն ասի ի վերջոյ կարելի է, եւ անոր համար խնդիր ընել չ'արժեք: Աւելի կ'արժէ այն՝ որ Սուքրեանի բնագրին մէջ՝ Մելիտենէի շրջանը կը գտնենք ուրիշ մ'ալ:

Այս բնագրին մէջ «Չորրորդ Հայք, որ է Մոպիաց կողմն» (էջ 30) նկարագրուելէն ետքը կը նկարագրուի Եփրատի ընթացքն այսպէս՝ «... եկեալ Արածանի խոնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթաուիճ, եւ երթալով զմտիւք Երանէ ի սահմանս Փոքր Հայք, յերից Մելիտենէ. եւ ապա խոնի ի նա Կաւկաս, զալով ի մտից կուէ ի լեռնէն որ կոչի Չիգոն Վասիթիճն. եւ նախ քան զանգանել նորա յեփրատ՝ խոնի ի նա գետն Կառամիրոն, որ դայ ի Տորոս (օր. ի ստորս) լեռնէ եւ ընկալեալ յեփրատ՝ գնայ ընդ՝ հարաւ, հատանէ զլեռն Տորոս» եւն: Հոս ալ նոյն իսկ սխալագրութիւնք կը ցուցնեն թէ ո՛րչափ պէտք կայ լաւագոյն բնագրի մը, զոր՝ ինչպէս կը ցուցնէ հոս շատ ուղիղ նշանակուած իրական Փոքր-Հայք աշխարհի եւ Մելիտենէի շրջանի սահմանը, կարելի պիտի ըլլայ միարանել Հոսմէական նահանգաց իրական վիճակներուն հետ: Բանի որ այս լաւագոյն կամ հարազատ բնագիրը կը պակսի, աւելորդ կը համարինք աւելի երկար զբաղել այս երկով ալ:

Ընդարձակ խօսեցանք ասոնց վրայ, վասն զի հնութեան շրջանին կը վերաբերին այսպէս կամ այնպէս, եւ ասոնց ազդեցութիւնը մեծ եղած է հայ գրականութեան վրայ՝ յաջորդ պարերուն: Այս վերջիններէն օրինակներ բերել ըստ ինքեան աւելորդ էր, վասն զի արդէն իրերը կը փոխուին նաեւ Բիւզանդեանց քով, եւ որչափ կը զործածուէին հին վարչականք — աւելի բնականապէս աշխարհագրականք — նորեր ալ կ'ըլլեն՝ մանաւանդ Բանակաթեմոց գրութեան վերջնականապէս հաստատուելէն ետքը, որոնք նոյնպէս իրենց փոփոխութիւնները կ'ունենան: Հայ մատենագիրք շատ աւելի հաւատարմութեամբ կը պահեն հին սովորութիւնը՝ Հայոց աշխարհի հետ հոս սովորութիւնը՝ Հայոց նաեւ գաւառաց յիշատակութեամբ. բայց նաեւ հոս կամաց կամաց կը սկսին ընդհանուր բացատրութիւնք. իսկ Բիւզանդեան եւ այլ աշխարհաց համար սովորական է նոյնը, թէեւ չեն պակսիր նաեւ յատուկ կոչումներ եւ նաեւ յատուկ տեղեկութիւնք: Առնուք օրինակ՝ յատուկ տեղեկութիւնք: Առնուք օրինակ՝ Սովորական ոճն է՝ «աշխարհ Յունաց», «կողմանք Ասորաց», «Ասորեստան», «կողմանք Կիլիկիոյ», եւ նմաններ. նաեւ աւելի ալ

ընդհանուր, օրինակ՝ «հասանէր յաշխարհն Յունաց եւ բանակէր առ եզր ծովուն Պոնոսսի» (ԳԼ. Բ, էջ 135. համա. «ապաստանալք ի զօրս արքային Յունաց՝ որ էին ի կողմանս Պոնոսսի» էջ 154). բայց այս բանակաթեմն աւելի որոշ՝ «երթեալ ի կողմանս Պոնոսսի՝ հասանէր ի կողմիս բերդ քաղաքաց» եւն (էջ 191): Առթիւ մը յիշեցինք սա բացատրութեան կերպը՝ «անցանէր ընդ Կիլիկիա յԱսորաց աշխարհն (եւ ի) Միւսիգիոն՝ որ թարգմանի Միջերկրայ, եւ երթեալ հասանէր յաշխարհն Բիւթանացւոց» (էջ 133. համա. «հասանէին ի վերայ երկրին Գաղատացւոց եւ պաշարէին զտեղին... Ամուրիս» էջ 190, եւ նմանք): Նոյնպէս՝ «անցանէր ընդ կողմն Պարսից եւ Մարաց մինչեւ յաշխարհն Խորասան, եւ անդուստ յեփրատս եւ ի Պեմտապո(լ)սակն աշխարհն մինչեւ ցԱփրիկայ» (էջ 159): Ուրիշ բացատրութիւններէն իբր օրինակ կը բաւեն հետեւեալք՝ «Ալամփուսի որ ի կողմանս Տայոց բլրեալ՝ երթայ զհիւսիսով արեւմտից անցանելով ընդ Եգիպտոսն» (էջ 202. համա. «քաղաք տան ի Պոնոսս» էջ 202. համա. «քաղաք փոյթ ի կողմանս Եգիպտոս աշխարհին» ԳԼ. Գ, էջ 58). — «առաքէ... զօր բազում ի վերայ Բասանատանի՝ որում Բիւզան կոչի» (էջ 188. համա. «ի կողմանս Կիլիկիոյ եւ Բիւզանու» էջ 189) եւն: Վերջապէս նաեւ Հայաստանի համար՝ «ի կողմանս Վասպուրականի» եւ նմանք, կամ «հասանէր յաշխարհն Կարնոյ ի քաղաքն որ կոչի Թէոդուպոլիս» (էջ 160) եւ նմանք: Յաջորդաց քով աւելի սովորական ալ կ'ըլլայ զլիսաւոր քաղաքներով անուանել ամբողջ գաւառներ: Այս անպակաս ժամանակներէն ուրեմն շատ բան չենք կրնար սպասել՝ հնութեան համար, եւ արդէն այս մասին ահա հարաւոր ազդիւրն է միշտ Խորենացի: Նոյն գլխաւոր ազդիւրն է միշտ Խորենացի: Բայց տեսնենք քանի մ'օրինակով թէ տակաւին Արամ ի՞նչ կը գործէ:

Յովհաննէս կաթողիկոս՝ Ժ. դարուն († իբր 931) պատմելով Արամայ գրոյցն եւն ըստ Խոր.՝ բաժանմանց երրորդ տիպար մը ստեղծած է, այսպէս (Պամ., ԳԼ. Բ): Արամայ անուամբ է՝ «որ շուրջ զմեօք են ազգք... Արամեակս զմեզ անուանեն»: Ասի «այլ եւ գկապուտկեցիս (=Կապաղովկացիս) եւս... ընդ իւրեաւ նուաճեալ սեպհականէր, եւ գկղիմայն գայն զՊոստոն՝ ըստ իւրում իսկ անուանն՝ Արամեի անուանէր, որ մինչեւ ցայսօր այս անուն ի՛ յունականաց անտի աշխարհին պնդիկ անուանի: Իսկ յԱրամեէն

11 Մեր ձեռքն ունինք, տպ. Փարիզ 1857:

յայնմանէ կոչեցելոյ մինչեւ ցկողմանս Պոնտացոց՝ Առաջին Հայք գաղսարհն անուանեաց: Եւ ի Պոնտոսէ մինչեւ ցոլորսն քաղաքին Մելիտիոնոյ՝ Երկրորդ Հայք: Եւ ի Մելիտիոնոյ մինչեւ ի սահմանս Ծոփաց՝ Երրորդ Հայք: Եւ ի Ծոփաց մինչեւ ցքաղաքն Մարտիրոսաց՝ յաշխարհն Աղմեաց արեւմտեայ՝ Չորրորդ Հայք: Այս մինչեւ ցքնիկ ցահմանս տէրութեան իւրոյ: Իսկ զսեպհական եւ բնիկ աշխարհ իւր համատարած՝ զսա մեծ Հայք անուանեաց: — Այս պէտք է նախ դիտել թէ Յովհ. կաթողիկոս հոս բաւական տարբեր չըջաններու իրերը խառնած է Արամի հետ: Նախ պէտք ենք անջատ նկատել Գ. եւ Գ. Հայոց մասին ըսածները: Յովհաննու կաթողիկոսի օրով տակաւին նաեւ Մելիտենէ Արաբացոց ձեռքն էր, եւ իր մահուանէ քիչ մ'ետքը միայն (934ին) անուանեաց: Այս մասին տեղեկութիւնք ուրեմն հին աղբերաց համեմատ ըլլալու են: Եւ արդէն Մելիտենոյ չըջանի («ի Մելիտենոյ մինչեւ ի սահմանս Ծոփաց») «Երրորդ» Հայք անուանուիլը՝ Յուստինիանու բաժանման համեմատ միայն կրնայ ըլլալ. այն ատեն միայն Գ. Հայք էր այն: Բայց արդէն յաջորդը՝ Գ. Հայոց մասին («ի Ծոփաց մինչեւ ցքաղաքն Մարտիրոսաց» եւ «յաշխարհն Աղմեաց արեւմտեայ») Մաւրիկի բաժանումը միայն կրնայ նշանակել, այն ալ՝ այս կայսեր դժբախտ բաժանման հետեւութեամբ անհրաժեշտ չիփոթութեամբ կրկին «Չորրորդ» Հայոց: Եւ այս չիփոթութիւնն ապահով է, վասն զի Յովհ. Կթղ. նոյնն ըրած է նաեւ Մաւրիկի բաժանումը յատկապէս պատմած ատեն (զլ. Թ. տես քիչ մ'ետքը): Ասով ալ կը մեկնուի որ նաեւ Ծոփք եւ «արեւմտեայ» Աղմեք դուրս կը մնան՝ խօսքին ասութեան կերպով՝ «քնիկ» տէրութեան սահմաններէ («Այս՝ մինչեւ ցքնիկ սահմանս» եւն), եւ անկէ դուրս է «քնիկ աշխարհ... Մեծ Հայք». — իրապէս Մաւրիկի «Մեծ Հայք»ը: Բայց միւս կողմանէ Յուստինիանու (Գ. Հայք) եւ Մաւրիկի բաժանմանց խառնուելով, եւ ուրեմն Մելիտենէի չըջանը «Գ. Հայք» ըլլալով՝ անդին վերը կը մնար ըստ ինքեան միակ Հայք մը՝ Սեբաստիոյ չըջանը (Յուստ.՝ «Բ», Մաւրիկ՝ «Ա»), եւ թէեւ ասկէ բաժնուած ու Բարձր Հայոց կապուած՝ բուն Փոքր-Հայքը: Ասոնցմէ պէտք էր երկու Հայք հանել: Թէ ասի ի՛նչ պէս եղած է՝ կրնանք իմանալ նոյն իսկ այն «Արամեակա զմեզ անուանեն» բացատրու-

թեամբ (իւր. Խոր. «Արմեիք»): Այս տեղ խնդիրը չէ Խորենացոյ «Արմեակ» անուան ձեւին Անանուհի (Սեր. Ա.) «Արամեակ» ձեւի վրայ (նաեւ «Արամեակ») որչափ ալ ազդած ըլլայ. այլ այն նշանաւոր «Արամանեակ»ը (= Արամեակա)՝ «Հայկական» բանաբանին, որ նոյն իսկ անձնաւորուած է Արաբացիներէ («պատրիկ Արամեակա» եւն, տես յետոյ): Եւ անոր համար Վարդան¹², որ կրկնած է համատարած Յովհաննու կաթողիկոսի այս կտորը, շատ լաւ բացատրած է այսպէս՝ «...Արամ, յորմէ ամենայն ազգ կոչէ զմեզ Արմէն. զի սա ընդարձակաց զսահմանս Հայոց, որ զԿապադոկիացիս եւ զՊոնտոն եւ զԿիլիկացիս ընդ իւրեւ նուաճեալ՝ Արամեակ կոչէր: Եւ յԱրամանեակա եւ ի Պոնտոս՝ Առաջին Հայք. եւ ի Պոնտոսէ ի քաղաք Մելիտենի՝ Երկրորդ Հայք. եւ անտի ի Ծոփաց դաւանն՝ Երրորդ Հայք. եւ անտի ի քաղաքն Մարտիրոսաց եւ յԱղմեիս՝ Չորրորդ Հայք. եւ զսեպհական աշխարհն իւր կոչէ Մեծ Հայք»: Կը տեսնուի որ արդէն Խորենացոյ համբաւուր «Պոնտոն»ը ուրոյն աշխարհք մ'եղած է, իրապէս՝ Յովհաննու կաթողիկոսի քով ալ, որ այն «Պոնտոն... Արմեիք» չըջանէն կը բաժնէ իւր Ա.—Բ. Հայքը՝ «իսկ յԱրմեիքն յայնմանէ կոչեցելոյ մինչեւ ցկողմանս Պոնտացոց Առաջին Հայք» = Վարդան «յԱրամեակայ (մինչեւ) ի Պոնտոս...»: Ուստի իբր Կեսարիայի եւ Մելիտենէի չըջաններէն վեր մինչեւ Պոնտոս փնտռելու ենք Յովհ. Կաթողիկոսի այն մնացեալ երկու Հայքը: Արդ ճշդիւ Յովհ. Կաթողիկոսի ատեն Լեւոն Զ. իմաստասէր (886—912)՝ շարունակած էր երբեմն հսկայ բանակաթեմերու մանրաբաժանման դրութիւնը, եւ տակաւին մեծ «Արմենիակոն»է՝ ուրոյն թեմեր ըրած էր ճշդիւ մեր փնտռածները, զորոնք կը նկարագրէ Ծիրանածին (912—959), ինչպէս պիտի տեսնենք (տես յետոյ). այսինքն՝ թեմ (Ժ.) Կողոմիա, եւ թեմ (ԺԱ.) Սեբաստիա: Այս թեմերէն Սեբաստիոյն՝ ընդհանրապէս Յուստինեան եւ Մաւրիկեան «Բ. Հայք» չըջանն էր, բայց Լեւոն ընդարձակած էր նաեւ Լարիսայի վիճակը անոր տալով. — Կողոմիան՝ հզօր Արմենիակոնի երբեմնի կենդրոնը, կը պարունակէր իրօք՝ քիչ մը միայն ընդարձակուած՝ հին Փոքր-Հայքը, ուստի Նեոկեսարիայէ կը սկսէր եւ Տեփրիկի չըջա-

¹² Պամ., է., սպ. վեհեա. 1862, էջ 14:

նով կ'աւարտէր¹³: Կամախի վիճակը՝ որ նախնաբար Կողոմիոյ կը վերաբերէր, բաժնուած էր՝ նոր «Միջագետք» թեմ կազմելու: Այս իրերն աչքի առջեւ ունենալով՝ կը հասկըցուին Յովհ. Կաթողիկոսի եւ Վարդանի Ա.—Բ. Հայքը, այսինքն՝ 1. «յԱրմենէն յայնմանէ մինչեւ ցկողմանս Պոնտացոց (Վարդան՝ «յԱրամանեակայ ի Պոնտոս») Առաջին Հայք» = թեմ Սեբաստիա-Լարիսա: — 2. «Ի Պոնտոսէ մինչեւ ցոլորսս քաղաքին Մելիտենոյ՝ Երկրորդ Հայք» (Վարդան՝ «ի Պոնտոսէ ի քաղաքն Մելիտենի՝ Երկրորդ Հայք») = թեմ Կողոմիա (Փոքր-Հայք):

Ուրեմն տարակոյս չի մնար թէ Յովհաննու կաթողիկոսի Ա.—Գ. Հայքը զարմանալի խառնուրդ մըն են՝ Խորենացոյ Արամայ եւ անոր Ա.—Գ. Հայոց, Յուստինիանու եւ մանաւանդ Մաւրիկայ բաժանմանց, բայց նաեւ իւր ժամանակի «Արամանեակ»ի նոր բաժանմանց: Հոս չենք կրնար անտեսել Յովհաննու կաթողիկոսի այն կտորը՝ որ կը վերաբերի Մաւրիկի բաժանմանց¹⁴. զոր նոյնպէս կրկնած է Վարդան¹⁵: Ասի արդէն տարբեր նկարագիր ունի, եւ յամենայն դէպս Յովհաննու կաթողիկոսի ձեռքն եղած է լաւ աղբիւր մը: Բայց նաեւ հոս Արամ իւր կնճիւղը խառնած է, եւ թերութիւնք ու չիփոթութիւնք ակներեւ են, կ'ենթադրենք՝ ո'չ աղբիւր, այլ Յովհաննու Պատմագրի, որ արդէն կը սկսի զՄաւրիկ կայսր ամբաստանելով թէ՛ «Ապա կայսերն Մաւրիկայ ձեռնիքեցուքեամբ իմն փոփոխուամ արարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, որ ի մերոյն Արամայ կարգաւ եղեալ էր»: Վարդան՝ իւր համատարածութեան մէջ՝ աւելի որոշ ըսած է. «Որ (Մաւրիկ) յանդգնեալ գեղեալ անուանան յԱրայէն (ուղղել՝ յԱրամայ) փոխէ»: Հոգ չէ թէ Մաւրիկի փոփոխութիւնք՝ Յուստինիանու բաժանմանց յաջորդներն են. մերոնք իրենց Արամը չէին կրնար մոռնալ՝ ա'յնչափ մեծ էր Խորենացոյ ազդեցութիւնը: Տեսնենք փոփոխութիւնքը:

1. Յովհ. Կթղ. կ'ըսէ. «Եւ նախ զԱրմեիքն զայն որ Առաջին Հայքն անուանուիւր, Երկրորդ Հայք գնա Մաւրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք Սեբաստիա» (= Վարդան՝ «յԱրմենի կոչեցեալ ի նմանէ» այսինքն՝ յԱրամայ, «որ է Առաջին Հայք՝ Երկրորդ Հայք գնա կոչէ, յորում մայրաքաղաքն Սեբաստ»):

¹³ Ծիրանածին, վասն Թեմ., 31—32:
¹⁴ Պամ. զլ. Թ.:
¹⁵ Պամ., լա., էջ 59:

— Անճշտութիւնը կը սկսի արդէն ասկէ: Թէպէտ ան «Առաջին Հայքը ո'չ թէ Մաւրիկ փոխած է, այլ արդէն Յուստինիանոս, որ անկէ բաժնած էր արդէն Փոքր-Հայքը, եւ ինքն էր որ կոչած էր «Բ. Հայք»: Մաւրիկ միայն պահած է հոս Յուստինիանու դործը: Յովհ. Կաթողիկոսի եւ Վարդանայ տեղոհութիւնն այն Արամայ «Պոնտոն»ի պատճառաւ է, ուստի իրենց «Առաջին Հայք» ա'յս իմաստով է, որմէ Մաւրիկ լուր չունէր ի հարկէ: 2—3. Յովհ. Կաթողիկոս. «Իսկ զԿապադոկիա՝ յորում մայրաքաղաք Կեսարիա, եւ Երկրորդ Հայք նախ անուանուիւր, կոչէ գնա Երկրորդ Հայք, եւ աննէ եպարքի: Իսկ զՄելիտենէ՝ որ ունի զհամանուն իւր գաւառ եւ է(ր) Երկրորդ Հայք, կոչէ գնա Առաջին Հայք» (= Վարդան՝ «եւ զԿապոդոկիա յորում մայրաքաղաքն Կեսարիա՝ Երկրորդ կոչէ Հայք. եւ աննէ գնա եպարքի. եւ զՄելիտենի՝ որ ունի զհամանուն գաւառն իւր. կոչէ գնա Առաջին Հայք»): — Ասկէ աւելի՝ կարծենք՝ փաստ պէտք չկայ մեր վերը բացատրածին թէ Կեսարիոյ եւ Կապադոկիոյ մասին արդէն Խորենացոյ ըսածին գլխաւոր պատճառն է Մելիտենէի չըջանին (Թէպէտ ի՛նչ «Բ. Հայք», Մաւրիկի՝ «Ա. Հայք») չիփոթիլը «Ա. Գամբայ» կամ Կեսարիոյ չըջանին հետ (տես վերը՝ քաղաքն իսկ կրկնելը): «Կապադոկիոյ» եւ «Կեսարիոյ» մասին ըսուածները լիովին անճիշդ են եւ սխալ. Կեսարիա երբեք ո'չ «Բ.» Հայք եղած է՝ ո'չ ալ «Գ.»: Հետաքրքրական է սակայն որ ասով պահուած է Ա.—Գ. Հայոց դրութիւնը. եւ կ'երեւայ ասի ալ պատճառաց մին է՝ այն հիմնական վրիպակին: Մաւրիկի դրութեան մէջ չկար «Երրորդ» մը. որովհետեւ Ա. (Մելիտենէ) եւ Բ. (Սեբաստիա) Հայքէ դուրս՝ ուրիշ կոչմունք ընտրած էր. «Մասն Մեծ Հայոց» եւն, եւ միայն «Չորրորդ»ը պահած՝ որ արդէն շատոնց սեպհական յորջորջանք եղած էր Ծոփականաց, թէեւ այն ալ մի քիչ խառնակած էր՝ կրկին բաժնով եւն: Ուստի չզարմանանք որ «Գ.» մը ստեղծուած է, եւ այն՝ շատ բնական էր որ Կեսարիան ըլլար՝ Արամայ «Պոնտոն», որ՝ ըստ Յովհաննու կաթողիկոսի «Երկրորդ Հայք նախ անուանուիւր» չիփոթելով Մելիտենէի հետ, որ իրօք Թէպէտի «Բ. Հայք»ն էր: Եւ այժմ կը հասկըցուի յաջորդ Մելիտենէի բաժնին համար ըսածն ալ թէ զՄելիտենէ — որ «եւ է(ր) Երկրորդ Հայք — կոչէ գնա Առաջին Հայք»: Ասի իրականն էր՝

Յուստինիանու «Գ. Հայք»՝ որ Մաւրիկի ա- տեն եղաւ «Ա. Հայք», եւ այնպէս մնաց : Յովհ. Կաթողիկոս ուրեմն ինքնին կը մատնէ իւր շփոթութիւնը :

Կրնանք թողուլ յաջորդը՝ «իսկ զՊոն- տոս՝ յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն, կոչէ զնա Մասն Մեծին Հայոց» . Գէլցէր (Թեմ., էջ 23) կ'ըսէ «Տրապիզոնի՝ իբր մայրաքաղաք, Մեծ Հայոց մաս համարուիլը՝ Յովհաննէս Կաթողիկոսի խնդրական ճոխու- թեան վրայ հաստատուած է» . բայց ի վերջոյ կարելի է որ Տրապիզոնի շրջանը, Յուստի- նիանու օրով կցուած՝ Փոքր Հայոց պէս՝ Բարձր-Հայոց հետ, ուրոյն շրջան մը կազմէր «Մասն» Մեծ Հայոց, եւ ուրոյն շրջան՝ «Դար- ձեալ գաշխարհն կարնոյ, յորում մայրաքա- ղաք Թէոդոսուպոլիս, անուանէ զնա «Մեծ մասն Մեծ Հայոց» : Ասոնք, ինչպէս նաեւ մնացեալք՝ «Մեծ Հայք», «Սորագոյն Հայք» եւ «Ներքապոյն Հայք»՝ հոս զմեզ չեն շահա- գրգռեր, եւ ասոնց կը վերագտնանք¹⁶ : Այլ կը մնայ տեսնել՝

4. Յովհ. Կաթողիկոս՝ «Եւ Չորրորդն կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք Մար- տիրոսաց Պոլիս, այսինքն՝ Նիքիեքս, Յուս- տինիանուկիստ (ո՛չ «Յուստինիանոս») գրէ զնա ի գիւան արքունի» (= Վարդան՝ «Եւ զՉորրորդ Հայք, յորում մայրաքաղաքն Նիքիեքս՝ որ ասեն Մուփարկին, Յուստի- նիանուկիստ գրէ զնա ի գիւան արքունի») : Որչափ ալ «Յուստինիանուկիստ» կրնար պարզ թարգմանութիւն մ'ըլլալ Յուստինիանուպո- լիս անունն, բայց այն ատեն՝ հոս բնագիրը խանգարում եւ թերութիւն մ'ունենալու է : Որովհետեւ խօսքը ամբողջ «Գ. Հայոց» մա- սին է, որ «Յուստինիանուկիստ» կ'ըսուի, եւ ասի է իրականին Մաւրիկի Յուստինիանա Գ. Հայքը : Ուստի դարձեալ խնդիր չկայ «Յովհաննէս Կաթողիկոս հոս «Եպարփիս Վերին Միջագետաց այսինքն է Գ. Հայոց» եւ «Եպարփիս Միւս Գ. Հայոց իրարու հետ կը շփոթէ» եւն¹⁷ : Արդէն տեսնուի որ Յովհ. Կաթողիկոս նաեւ Սորենեան Արամայ բա- ժանմանց մէջ որոշ ցուցուցած էր այս շփո- թութիւնը գրելով՝ «ի Մոփաց մինչեւ ցբա- ղաքն Մարտիրոսաց (եւ) յաշխարհն Աղձնեաց արեւմտայ...» (= Վարդան՝ «ի քաղաքն Մարտիրոսաց եւ յԱղձնիս՝ Գ. Հայք») : Ասոնց պիտի անդրադառնանք նոյնպէս :

¹⁶ Տես յետոյ՝ Մաւրիկի բաժանումը : ¹⁷ Գէլցէր, Թեմ., էջ 24 : Հիւրմ., անդ, էջ 46 եւն :

Կը տեսնուի ուրեմն որ Յովհաննու Կա- թողիկոսի քով նաեւ այս՝ այլուր լաւ ազ- բերէ բղխածները՝ բաւական շփոթած են : Յովհաննէս Կաթողիկոս կը փակէ իւր տե- ղեկութիւնն՝ անգամ մ'ալ յիշեցընելով Արամը . «Այսպէս ամենեցուն սոցա փոփոխումն ա- ըսրեալ Մաւրկայ՝ գրէ ի գիւանս արքունի : Արդ քեզ երկրորդեալ գրեցաւ, զի մի սգի- տութիւն ինչ քեզ վարկցես դայն՝ զոր յառա- ջագոյն առ յինէն քեզ պատմեալ եղիւ, Առա- ջին եւ Երկրորդ եւ Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք . զի այն առաջինն ի մերոյն Արամայ քաջէ ա- նուանեալ եղիւ . իսկ այս երկրորդ՝ ի Մար- կայ կայսերէ Հոռոմոց» :

Ո՛չ ամէն մատենագիր կրնար գոհանալ՝ Վարդանայ պէս՝ կրկնելով Յովհաննու Կա- թողիկոսի գրածը : Ուրիշներն՝ հնութեան իրաց համար իրենց հաւաքմունքն ընելու ա- տեն՝ անկարելի է որ մտադիր չըլլային Սո- րենացոյ Արամի եւ Յովհ. Կաթողիկոսի Արամի գործոց, այսինքն՝ երկուքին նկարա- գրած Ա.—Դ. բաժանմանց տարբերութեան : Այսպէս Սամուէլ Անեցի իւր պատմական հա- լաքմանց մէջ¹⁸ ուրիշ էլք գտած չէ, բայց եթէ երկուքն ալ քովէ քով դնել՝ իրարմէ զանազանելով : Ուստի կը պատմէ նախ Արա- մայ քաջութիւնքն եւն՝ ըստ Սորենացոյ, Մոփակն ու հրամայելն «լեզու հայկական ու- սանել» եւ կը յաւելու . «Վասն որոյ անուա- նեն զտեղին դայն Պոտոն Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք . եւ անտի մինչեւ ի սահմանս իւր ելից մարդկամբք, որ Երկրորդ եւ Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ եւ Չոր- րորդ : Այս է Մովսէսին : Իսկ այլ Պատմա- գիրք այսպէս ասեն . ի Կապադովացոց Կե- սարիան, մինչեւ ցՊոնտոսի կողմն ասեն Առա- ջին Հայք . եւ ի Պոնտոսէ մինչեւ ցՄելիտենէ՝ Երկրորդ Հայք . եւ անտի մինչեւ ցսահմանս Ծոփաց՝ Երրորդ Հայք . եւ անտի մինչեւ ցբաղաքն Մարտիրոսաց յԱղձնիս արեւմտայ՝ Չորրորդ Հայք : Իսկ զսեպհական իւր աշխարհ՝ Մեծ Հայք : Եւ զայստիկ փոխեաց Մօրիկ, զոր յիւրում տեղոջ գրեցից» :

Վերջապէս՝ աւելի հետաքրքրութեան համար՝ յիշենք բոլորովին ուրիշ բան մ'ալ՝ զոր կը գրէ Վարդան Աշխարհագիր : Այս գործը արդէն տեսակ մը հնախօսութիւն կը ներկայացընէ՝ ջանալով շատոնց աւերակ Հա- յաստանի հին գաւառներու եւ քաղաքաց տե-

¹⁸ Պոմ., հրատ. Ա. Տէր-Միքայէլեան, 1893, էջ 43—44 :

ղերը նշանակել նորերով, եւ որ շատ տեղ արդէն չի կրնար ուղիղը դտնել : Իւր ոճն է անոր համար՝ իբր օրինակ՝ «Կարնոյ քաղաքն՝ Արդրում է...» կամ «Վասպուրական՝ Վան է», «Արժրունիք՝ Սասուն է» — «Ծոփաց գա- լառն՝ Մեծկերտ եւ Չմշկածակ է» . — «Սոր- ձունք՝ Կեղի է» . — «Եկեղեաց գաւառ եւ Դարանագեաց՝ Եզնկան է եւ Կամախ» եւն, բայց նաեւ «Աթախ եւ Հենի, Դերջան (°) է եւ Բայու» եւ նմաններ : Արդ այստեղ՝ Եփրատը յիշելէն ետքը կը գրուի այսպէս¹⁹ . «Սեբաս- տիա՝ Սեւաս է, ուր կան Ս. Գառասունքն, եւ գեան Ալիս : Կապադովկիա եւ Գամրաց- տուն, եւ Մաժակ քաղաքն՝ Բարսեղ Կեսա- րացոյ քաղաքն է, ուստի էին Ս. Գէորգ եւ Ս. Սարգիս նահատակքն Քրիստոսի . եւ սա կոչի Առաջին Հայք : — Եզնկան՝ Կամախովն եւ իւր վիճակովն մինչեւ ի Մուշ՝ Երկրորդ Հայք : — Հաշտեան՝ գաւառովն, Մոկս՝ Հի- գանովն մինչեւ ի յԱմիք՝ Չորրորդ Հայք : — Մուշ՝ Աղքամարայ ծովի բոլորովն՝ Երրորդ Հայք : — Եւ Այրարատեանք՝ Մեծ Հայք : — Չայս Վաղարշակ առաջին թագաւորն Արշա- կունեաց այսպէս բաժանեաց» : — Վերջին խօսքովս թերեւս ակնարկել կ'ուզուի Սորե- նացոյ նկարագրած եւ Վաղարշակայ ընծայած բղջիխութիւնքն (Սոր. Բ. Ը.) կամ «դրան արքունի» չորս գնդերը (Բ. է.) կամ Արտա- շիսի ընծայուած բաժանումն «ի շխանութեան զօրուն ընդ չորս» (Բ. ծգ.) եւն : Իրականին սակայն՝ բոլորովին տարբեր աւանդութիւն մըն է, որոշ տեղերով : Սէն-Մարտէն (անդ, I. 30) մինչեւ անգամ կը կարծէ թէ Յոյնք՝ Վասպուրականի եւ Բագրատունեաց աշխարհ- ներու տիրապետելէն մինչեւ Սելճուկեանց դարը տեւող ամենակարճ միջոցին ալ այս աշ- խարհագրական բաժանմունքն ըրած ըլլան, որոնք ուրեմն դարեր ետքն ալ կը յիշուին : Սակայն այսպիսի մեկնութիւն մ'անընդունելի է, եւ զուրկ հիմանէ, եւ արդէն հակառակ Բիւզանդեանց այս ժամանակի վարչական զրութեան, որ վերջապէս անձանօթ չէ՝ Վասպուրական ալ՝ Արժրունեաց գաղթակա- նութենէ ետքը՝ նոյնպէս զինուորական վար- շութիւն ունէր դուքսով եւն²⁰, ինչպէս Ան-

¹⁹ Հրատ. J. Saint-Martin, Mémoires etc., II, Paris 1819, p. 434. ²⁰ Հիմա. նոյն իսկ Գրիգոր Մաղիստրոսի իւր անձին համար՝ ըսածը . «Եկ տէ՛ր իմ, Վասպուրականի եւ Տարօնոյ եւ Մանազկերտի, Արժրէ՛լոյ, Բերկոյ, Մի- շաղեաց տէ՛ր, եւ Մանուսիսին Մաղիստրոս, վեստ

ւոյ ամամէն ետքը՝ նոյնն ու անոր վիճակն իւր «կատապան»ները²¹ : Եթէ ուրեմն այս աւանդութիւնն որեւէ հիմ ունի՝ շփոթ յի- շատակ մը պիտի ըլլայ ուրիշ աւանդութեանց, որոնք կը յիշուին արարականաց քով : Նոյն Սէն-Մարտէն կը յիշէ Արուսեղայ յառաջ բերած այլեւայլ աւանդութիւնքն, որոնք ա- բարական Հայաստանը, Վերջն ու Աղուանքն կը բաժնեն մերթ երեք եւ մերթ չորս բաժին- ներու (անդ, I. 31—32) : Իբր օրինակ մենք կը շատանանք Բելադորի († 892ին) յիշած ա- լանդութիւնքն՝ զոր լսած կ'ըսէ Հայաստանի բնակիչներէ²² եւ այն՝ ինչպէս յառաջ բերած է Բ. Սալաթեանց²³, այսինքն՝ «Ալմուշատ» («Շիմշատ»), Կարին, Սլաթ, Արճէշ ու Բա- ջունայս՝ կը կոչուէին Չորրորդ Հայք : Վաս- պուրական («Բասֆորան») աշխարհը, պուրական («Բասֆորան») աշխարհը, Գուին, Շիրակ, Տայք («Սիրալ Տայք») եւ Բագրեւանդ՝ Երկրորդ Հայք : Չորջան (Վերք)՝ Երրորդ Հայք : Սիսական եւ Աղուանք («Առան») կը կոչուէին՝ Առաջին Հայք : — Իսկ այլք կը պնդեն թէ Ալմուշատ միայն կը կոչուէր Չորրորդ Հայք : Կարին, Սլաթ, Ար- ճէշ եւ Բաջունայ՝ Երրորդ Հայք : Սիսական, Աղուանք («Թաֆլիս»)՝ Առաջին Հայք : Չոր- ջան եւ Աղուանք Սաղարները կը տիրէին . իսկ Հայաստանի միւս մասը Յոյնք, որ կը կառա- վարէր Արմանիակոն իշխանը՝ եւն²⁴ : Այս վերջին՝ անձնաւորեալ «Արմէնիակոն» բա- նակաթեմը՝ կը ցուցընէ արդէն թէ շատ ծան- րակշուութիւն տալու չէ այսպիսի աղօտ ու խառնակ աւանդութեանց : Նոյն հեղինակն է որ Հայաստանի նուաճման ատեն կը գրէ թէ «Լուր սոտացաւ որ պատրիկ Արմենակ մեծ զօրք է դումարել մայրիմերի դէմ», կու գան զօրք է դումարել մայրիմերի դէմ», կու գան «Յոյները եւ բանակեցան Եփրատի մօտ», «Յոյները եւ բանակեցան Եփրատի մօտ», բայց յաղթող ելաւ Հարիր եւն, որ առաւ նաեւ «Կալիկալայն» (Կարին), որով բնակչաց

եւ տուկ» եւն, տես «Գր. Մաղիստրոսի թղթերը», հրատ. Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրոպոլ 1910, էջ 213 : ²¹ Հիմա. Հ. Ղ. Ալեշան, «Շիրակ», էջ 97, որ կը յիշէ սա «կատապան»ներ կամ նահանգաց զօրավար- տեղակալները, 1043—1044՝ Ասիդ, 1044՝ Նիկոլաս, 1045—1050՝ Կամիսաս, 1053՝ Առօն Մաղիստրոս՝ բուլ- գար, Անոյ պարսպաց նորոգող, եւ ց1064՝ Բագրատ Մաղիստրոս Վիկացի եւ Գրիգոր որդի Բակուրանայ, վրացիք . յաջորդեց Սելճուկեանց աւերածը եւն : ²² Պարտուցի Մուհամէտ, Արու-Բարա Ալ-Ար- մանի, եւ Մուհամէտ Կալիկալացի, այսինքն Կարենցի . — այս հեղինակ է ուրիշներէ Հայաստանի արարա- կան գաղութներու, վարչականաց եւն մասին տես նաեւ H. Thopdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot I, Halle 1904. ²³ «Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», ՀԱ., 1903, էջ 123—124 : ²⁴ Անուանց մասին տեղեկութիւնք տես անդ :

